

Lebka, o níž se věřilo, že patří Josefovi Mengelemu, upevněná v rámci příprav pro demonstraci Helmerovy superimpozice lebky. Laboratoře Ústavu soudního lékařství, São Paulo, Brazílie, červen 1985. Detail snímku z filmu *Josef Mengele: The Final Account*. Režie Dan Setton. Santa Monica: Direct Cinema Limited, 1998.

Mengeleho lebka: Zrod forenzní estetiky

Thomas Keenan
& Eyal Weizman

Jednalo se o neobvyklou shodu okolností. O takovou, která s sebou přinesla složitou volbu a zároveň nevyužitou příležitost. O téměř padesát let později agent Mosadu Rafi Eitan celou situaci popsal novináři z *Der Spiegelu*:

„Když jsme na jaře roku 1960 plánovali zatčení Adolfa Eichmanna, dozvěděli jsme se, že [Josef] Mengele stejně jako on sídlí v Buenos Aires. Naši lidé proklepli adresu, která se ukázala být správnou. [...] Bylo nás pouze 11 a měli jsme plné ruce práce s Eichmannem. Poté, co jsme ho dopravili do domu, kde jsme ho drželi až do té doby, než byl letecky přepraven pryč, jsme obdrželi telefonát od Issera Harela, našeho šéfa z Mosadu. Chtěl po nás, abychom zatkli také Mengeleho, jenomže ten mezitím ze svého domu zmizel. Harel navrhl, že bychom měli počkat, až se Mengele vrátí, a potom jej spolu s Eichmannem dostat do Izraele na palubě toho samého letadla. To jsem odmítl, protože jsem nechtěl

Původní místo Mengeleho hrobu na hřbitově Nossa Senhora do Rosário v Embu das Artes, Brazílie.
Foto: Paulo Tavares a Eduardo Costa.

ohrozit naši úspěšnou operaci s Eichmannem. [...] Když se naši agenti vrátili do Argentiny, Mengele se již odstěhoval ze svého bytu a slehla se po něm zem.“¹

Neboli Eichmann byl dopraven do Jeruzaléma a Mengele zůstal v Jižní Americe. Eichmanna čekala v roce 1962 na základě slavného a hojně diskutovaného soudního procesu poprava oběšením ve vězení v Ramle a rozprášení jeho ostatků ve Středozemním moři.² Mengele se v roce 1979 utopil v Brazílii, uniknuv všem, kteří jej toužili postavit před soud. Mengeleho ostatky, objevené až šest let po jeho smrti, byly podrobeny méně známému procesu – forenzní analýze, kterou provedli tehdejší přední patologové. První čelil soudnímu tribunálu, druhý vědeckému. Přesto jejich případy sdílejí něco velmi podstatného. Každý z nich exemplifikuje, a v jistém smyslu *inauguruje*, základní představu a praxi, na nichž jsou založeny politika a epistemologie vyšetřování válečných zločinů. Z oně nevyužitých příležitostí se zrodily dvě velmi rozdílné diskurzivní operace; takové, které v následujících letech formovaly práci humanitárních a lidskoprávních organizací.

- 1 Rafi Eitan v rozhovoru s Christopem Schultzem. „We Could Have Killed Mengele: Interview with Mossad Agent“ [online]. *Der Spiegel*. 9. 8. 2008. [cit. 1. 9. 2021]. Dostupné z: <http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,576973,00.html>. Viz také Ralph Blumenthal. „Israeli Tells How He Tracked Mengele in ‘62“. *New York Times*. 12. 6. 1985, A1; a vyčerpávající výklad v Gerald L. Posner – John Ware. *Mengele: The Complete Story*. London: McGraw-Hill, 1986, s. 133–147.
- 2 Viz Hannah Arendtová. *Eichmann v Jeruzalémě: Zpráva o banalitě zla*. Přeložil Martin Palouš. Praha: Mladá fronta, 1995; a Harry Mulisch. *Criminal Case 40/61, the Trial of Adolf Eichmann: An Eyewitness Account*. Přeložil Robert Naborn. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.

Jak tvrdí badatelé včetně Shoshany Felman, Annette Wiewior-ka a Geoffreyho Hartmana, a jak je zřejmé z filmu *Odborník: Portrét moderního zločince* (*The Specialist: Portrait of a Modern Criminal*, 1999, Eyal Sivan, Rony Brauman), proces s Eichmannem byl založen na výpovědích přeživších.³ Výše zmínění prohlašují, že proces neinicioval nic menšího než kulturní obrat v nahlížení na svědectví – na promluvu svědka, na osobní příběh utrpení či traumatu –, jenž začal být nazýván „věkem“ či „érou svědectví“.⁴ „Poprvé v dějinách se stalo,“ píše Felman, „že oběti byly legitimizovány a uznávány a jejich čerstvě zrozený diskurz byl posílen jejich novou rolí, kdy se z obětí stali svědci žalující strany v trestním řízení.“⁵

Zatímco se žalobce Robert Jackson obával toho, že vzpomínky přeživších jsou zkreslené a nepřesné, a proto obžalobu

- 3 Shoshana Felman. *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002; Annette Wiewior-ka. *The Era of the Witness*. Přeložil Jared Stark. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006; Geoffrey Hartman. „Learning from Survivors: The Yale Testimony Project“. In: Týž. *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington: Indiana University Press, 1996, s. 133–150; *The Specialist: Portrait of a Modern Criminal* [film]. Režie Eyal Sivan. 1999. *Montparnasse: Momento!* [film], 1999 a kniha doprovázející tento film *Eloge de la désobéissance*. Paris: Le Pommier, 1999.
- 4 Fráze „éra svědectví“ pochází ze studie Shoshany Felman „In an Era of Testimony: Claude Lanzmann’s Shoah“. *Yale French Studies*. 1991, roč. 53, č. 79, s. 39–81.
- 5 S. Felman. *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*, s. 126–127. Nebo jak píše Hartman, „v procesu s Adolfem Eichmannem a ve filmu Clauđa Lanzmanna [Šoa], o generaci mladším, svědectví oběti nakonec obsadilo centrum veškerého dění“. Geoffrey Hartman. „The Humanities of Testimony“. *Poetics Today*. 2006, roč. 27, č. 2, s. 253.

v Norimberku postavil na tisících dokumentech Třetí říše, které se dostaly do vlastnictví vítězných Spojeneckých sil, Gideon Hasner, žalobce v Eichmannově procesu, se obrátil k přeživším holokaustu jako ke svědkům, protože dramatická a emocionální síla jejich svědectví vyhovovala jeho koncepci procesu jakožto formě historické a politické pedagogiky. Ve snaze, jak se sám Hasner vyjádřil, nikoliv pouze usvědčit obžalovaného, ale „zasáhnout srdce všech lidí“, se rozhodl vytvořit „živoucí záznam obrovské lidské a národní katastrofy“.⁶

Ale svědectví přeživších nejsou pouhými zápisy určenými ke čtení a interpretaci ani nejsou jednoduše záležitostmi neklamné pravdy nebo záznamy událostí přítomných pozorovatelů. Felman a Dori Laub ve společné knize *Svědectví* vysvětlují, že trauma – a tedy katastrofický charakter určitých událostí – povětšinou vzniká v tichu, pokřivení, zmatení či díky zřejmým omylům.⁷ Ve svém popisu jeruzalémského procesu Felman výklad radikalizuje: píše, že „Jackson se obával toho, že [proces] dává zákonný prostor potenciálním právním selháním a slabinám. Vědomě přijímá fakt křehkosti, nemožnosti právní

- 6 Gideon Hausner citován Felman. *The Juridical Unconscious*, s. 133. Stejně tak Eyal Sivan tvrdil, že „inscenace procesu s Eichmannem, zahrnující rozhodnutí jej celý natáčet a nahrávat, si kladla za cíl vystavit diváka přímému kontaktu s drsnými svědectvími přeživších. Původ tohoto rozhodnutí leží v touze po reflexi, v optickém slova smyslu, hrůzy, kterou oběti prožily“. Eyal Sivan. „Archive Images: Truth or Memory“. In: Okwui Enwezor (ed.) et al. *Experiments with Truth: Transitional Justice and the Processes of Truth and Reconciliation*. Ostfildern: Hatje Cantz Verlag, 2002, s. 281–282.
- 7 Shoshana Felman – Dori Laub. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. London: Routledge, 1992.

neomylnosti a zranitelnosti lidského svědectví. A je to paradoxně právě křehkost svědka, na které je založen jeho status a vypovídání u soudu.⁸

Stručně řečeno: tato nová politická agenda, která učinila z přeživších svědky, byla osvojena nikoli navzdory skutečnosti, že příběhy, které vyprávěli, bylo obtížné vyslovit, že je bylo téměř nemožné slyšet, dokonce se jim občas ani nedalo uvěřit, nikoli navzdory skutečnosti, že byly nespolehlivé, ale ona nová politická agenda byla osvojena právě pro tyto nedostatky. Felman ve své nelítostné kritice interpretace pasáže z knihy Hannah Arendt, v níž Arendt zmiňuje vystoupení obzvláště kontroverzního svědka při jeruzalémském soudním přelíčení, argumentuje, že „právní status svědka konstituuje legální výpověď jako takovou“.⁹

Identifikace Mengeleho ostatků otevřela cestu k tomu, co nyní můžeme nazvat třetím narativem, jenž se točí kolem vyšetřování válečných zločinů a který není založen na pojmech, jako jsou dokument či svědectví, ale který dává zrod forenznímu

8 S. Felman. *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*, s. 134.

9 *Tamtéž*, s. 131 a 143. Analýza textu Arendt přichází na s. 223. K tématu svědectví jako spíše etické než epistemické kategorie viz zejména práce Michala Givoniho. „Beyond the Humanitarian/Political Divide: Witnessing and the Making of Humanitarian Ethics“. *Journal of Human Rights*. 2011, roč. 10, č. 1, s. 55–75; Týž. „Witnessing/Testimony“ [online]. *Mafté'akh*, 2011. [cit. 3. 8. 2018]. Dostupné z: <http://mafteakh.tau.ac.il/en/issue-2e-winter-2011/witnessingtestimony>.

přístupu k porozumění válečným zločinům a zločinům proti lidskosti. V období překrývajícím se s objevením Mengeleho kostry vědci začínají vystupovat v lidskoprávních trestních případech jako expertní svědci, jejichž úlohou je interpretovat materiální objekty (většinou se jedná o kosti a lidské pozůstatky) a hovořit za ně.

Ale vynoření se estetických, politických a etických problémů v souvislosti s uvedením materiálních objektů na scénu procesů zabývajících se válečnými zločiny naznačuje, že tato inovace není jednoduše takovou, kdy by materiální objekt nabízel stabilní a jednoznačnou alternativu k nejistému, rozporuplnému a strachem či nejistotou ovládanému lidskému svědectví. Mnohem spíše je tomu tak, jak se pokusíme ukázat, že spletnosti spojené s výpovědí – vycházející ze subjektu – jsou jako ozvěna přítomné i ve způsobu, jak je přistupováno k materiálnímu objektu. Lidské ostatky jsou tím typem objektu, z něhož stopy subjektu nikdy nemohou být plně odstraněny. Jejich výskyt a uvedení do soudní síně a do veřejného mínění v podstatě zamlžil distinkci mezi objekty a subjekty, mezi důkazem a svědectvím.

Pokud proces s Eichmannem vyznačil, jak tvrdí Wiewiorka, „zrod éry svědectví“,¹⁰ tak na tomto místě prohlašujeme, že Mengeleho případ vedl k paralelnímu zrodu „věci“. V obou záležitostech se však odehrálo něco mnohem více než pouhé uvedení nové formy důkazu – došlo ke změně podmínek, za nichž se důkaz stal slyšitelným a viditelným; proměnil se

10 Annete Wiewiorka. „The Witness in History“. Přeložil Jared Stark. *Poetics Today*. 2006, roč. 27, č. 2, s. 389.

způsob, jakým byla soudní fakta konstruována a chápána. Obě novinky tak nejenže stvrdily existenci a nároky fór, na nichž byly prezentovány, ale také je transformovaly. Výsledky každého z těchto procesů překračují vynesení verdiktu – „vinen“ v případě Eichmanna, „Mengele“ v případě Mengeleho. Nastolily totiž novou kulturní senzibilitu, etiku a politickou estetiku, jejichž dosah a vliv téměř okamžitě překonal hranice jejich původních prostředí, a začaly si razit cestu ze soudní síně směrem ke strukturaci způsobů, skrze něž rozumíme a reprezentujeme politické konflikty, ať již v médiích, politických debatách, literatuře, filmu, či umění.

Polovina osmdesátých let 20. století se nesla ve znamení poslední úporné snahy ze strany různých vlád, stejně jako celé řady dalších soukromých organizací typu Centra Simona Wiesenthala, vystopovat a zajmout někdejší nacistické vůdce, kteří byli stále naživu. Co se týče Mengeleho, vše se zdálo dospět do finálního stadia v roce 1985. Na začátku února tohoto roku se odehrálo třídní mezinárodní slyšení v jeruzalémském Jad Vašemu, které bylo vedeno Gideonem Hausnerem a norimberským žalobcem Telfordem Taylorem. Vyslechli svědectví kolem stovky přeživších Mengeleho experimentů v Osvětimi, přičemž došli k závěru, že „existuje množství důkazů ospravedlňující zahájení procesu [s Mengelem]“.¹¹ Svědkové byli

11 Thomas Friedman. „Jerusalem Listens to the Victims of Mengele“. *New York Times*. 7. 2. 1985, A13.

připravování, zatímco byla přichystána právní kauza. Současně americký generální prokurátor prohlásil, že Ministerstvo spravedlnosti započne vyšetřování s cílem „shromáždit veškeré spolehlivé důkazy týkající se Mengeleho, stejně tak informace o jeho pohybu v okupovaném Německu a jeho domnělém útěku do Jižní Ameriky“.¹² Ovšem obžalovaný nebyl nikde k nalezení. Spojené státy, Západní Německo a Izrael se v květnu v rámci příprav na čtyřicetileté výročí porážky Německa spojily ve snaze vypátrat Mengeleho a předvést ho před soud za jeho zločiny proti lidskosti.¹³ Jak svědkům, tak pachatelům, o němž se obecně věřilo, že žije pod vojenskou ochranou v Paraguayi, zjevně docházel čas.

Průlom ve vyšetřování přišel rychle. Poslední květnový den roku 1985 západoněmecká policie na základě tipů, jež sesbírala, vnikla do domu v Mengeleho rodném městě Günzburgu v Bavorsku, kde zajistila sbírku dokumentů obsahující dopisy se zakódovanou zpáteční adresou. Tento objev policii nasměroval do Brazílie, jmenovitě na rakouský pár Wolframa a Liselotte Bossertových, kteří žili v São Paulu. Bossertovi sdělili brazilské policii, že Mengeleho opravdu schovávali a dopomohli mu k získání falešné identity. Rovněž vyšetřovatele upozornili na hrob na hřbitově v Embu das Artes, malém městě ležícím za São Paulem, o němž tvrdili, že patří Mengelemu. Bossertovi

12 Leslie Maitland Werner. „U.S. Launches Investigation of Mengele Case“. *New York Times*. 7. 2. 1985, A13.

13 Ralph Blumenthal. „3 Nations Joining to Hunt Mengele“. *New York Times*. 11. 5. 1985, A1; Leslie Maitland Werner. „The Mengele File: U.S. Marshals to Join The Hunt“. *New York Times*. 28. 5. 1985, B6.